

КАТЭГОРЫЯ ЗДАОР'Я Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ: КУЛЬТУРНА-НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІНФАРМАЦЫЯ

Буракова М. В. Категорія здароўя в білоруській фразеалогіі: культурно-нацыянальная інфармацыя.

У статті вперше выявляється месце і роль у білоруській фразеалогіі катэгоріі здароўя. У выніку культуралогічнага аналізу адзінак фразеалогізмаў усталяваны засабы і спосабы, ацэнка і характарыстыка, эталонізацыя та стэратыпізацыя уяўлень пра здароўя в яго протыстаўленьні – здароўя, здарова людына – нездароўя, хвороба, нездарова людына.

Ключовыя словы: адзінак фразеалогізмаў, здароўя, внутрышняя форма, образ, семантыка, кампанент, сімвал, эталон, стэратып, культура.

Буракова М. В. Категория здоровья в белорусской фразеологии: культурно-национальная информация.

В статье впервые выявляется место и роль в белорусской фразеологии категории здоровья. В результате культурологического анализа фразеологических единиц установлены средства и способы, оценка и характеристика, эталонизация и стереотипизация представлений о здоровье в его противопоставлении – здоровье, здоровый человек – нездоровье, болезнь, нездоровый человек.

Ключевые слова: фразеологические единицы, здоровье, внутренняя форма, образ, семантыка, компонент, символ, эталон, стэратып, культура.

Burakova M. V. A category of health is in Belarussian phraseology: cultural and national information.

The place and the role of a category of health in the Belarussian phraseology are firstly defined in this article. Due to culturological analysis of phraseological units various means, methods, estimation, characteristics, standards and stereotypes in perception of health are established in such opposites as – health, a healthy person – disposition, disease, an unhealthy person.

Key words: phraseological units, health, inner form, pattern, semantics, component, symbol, standard, stereotype, culture.

Нацыянальная самабытнасьць розных народаў праяўляецца праз самакаштоўнасьць нацыянальных моў, якія адлюстроўваюць непаўторнасьць мыслення, «раскрываюць кожнаму народу вочы на бездань прыгажосці, сілы і незаменнасьць каштоўнасці культуры іншага народу, пестуе трапяткую павагу да яе ўнікальнасці» [2, с. 239]. Асабліва «культураноснымі» адзінкамі кожнай мовы выступаюць фразеалагічныя адзінкі (далей ФА). Яны з'яўляюцца адным з

найбольш выразных і ярскравых сродкаў выражэння сувязі мовы і культуры народа, а пры параўнальна-супастаўляльным аналізе ФА адной мовы з адпаведнымі адзінкамі іншых моў адлюстроўваюць адметнасць культуры кожнага народа, яго гісторыі, а таксама ўяўленне народа пра пэўныя прадметы і з’явы, вызначаюць іх месца і ролю ў сістэме іншых, даюць ім ацэнку, выяўляюць нацыянальна абумоўленыя стэрэатыпы ўспрыняцця акаляючага свету. Менавіта гэта падштурхнула да абрання ФА беларускай мовы ў якасці аб’екта даследавання, а асноўная мэта іх вывучэння – выяўленне нацыянальна-культурнай інфармацыі і шырэй – сувязі мовы і культуры.

Пытанне аб нацыянальна-культурнай спецыфіцы фразеалагізмаў далёка не новае. Дастаткова толькі ўзгадаць выказванне А. М. Бабкіна аб тым, што ідыяматыка – гэта «святая святых нацыянальнай мовы», у якім праводзіцца асноўная думка аб непаўторнасці духу і адметнасці нацыі ў фразеалогіі [1, с. 7]. Зусім па-іншаму падыходзіць да гэтага пытання Д. А. Дабравольскі, які вызначае найперш два крайнія погляды на гэтую праблему [2]. Але найбольш дакладным і прымяняльным да нашых мэт даследавання ФА з’яўляецца меркаванне выдатнага рускага фразеолага В. М. Тэлія, паводле якога культурна-нацыянальная спецыфіка ідыём бачыцца ў магчымасці інтэрпрэтацыі іх значэння ў катэгорыях культуры, а паколькі вобразная матываванасць ФА «напрамую звязана са светапоглядам народа-носьбіта мовы», то ідыёмы ў прынцыпе валодаюць культурна-нацыянальнай канатацыяй [7, с. 214–215].

У межах артыкула аб’ектам вывучэння намі абраны тыя ФА, якія аб’яднаны агульным значэннем «здараўе» і якія не былі аб’ектам увагі лінгвістаў, у прыватнасці, у беларускай мове. А канкрэтнай задачай іх вывучэння стала вызначэнне ўяўленняў пра паняцце «здараўе», пазнанне шляхоў і спосабаў абазначэння здараўя як абстрактнага паняцця і асэнсавання здараўя нашымі продкамі, што зафіксавалі ў сціслых, вобразных і лёгкіх да ўзнаўлення фразеалагічных адзінках, якія перададзены нам праз прастору і час. Крыніцай збору ФА з агульным значэннем «здараўе» паслужыў найбольш поўны двухтомны слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы І. Я. Лепешава [6], а асноўнымі метадамі збору сталі метады суцэльнай выбаркі і метады дэфініцыйнага аналізу шляхам выяўлення лексем *здараўе*, *здаровы*, *хворы*, *хвароба* і блізкімі да іх паводле значэння.

Здараўе з’яўляецца паняццем, якое ствараецца на аснове пазнання акаляючага свету ў адпаведнасці з разуменнем звычайў і традыцый продкаў у спалучэнні з прыроднай падсвядомасцю. Прадметы і з’явы

акаляючага свету прадстаўлены ў чалавечай свядомасці ў выглядзе вобразаў, паняццяў, канцэптаў, якія фарміруюць сукупнасць абагульненых уяўленняў чалавека пра свет. Такія ўяўленні існуюць у чалавека і пра самога сябе. Вядома, што добрае здароўе – аснова доўгага, шчаслівага і паўнацэннага жыцця. Здароўе асацыіруецца з добрай фізічнай формай чалавека ў маладым узросце і захаваннем бадзёрасці, а таксама пазбаўленнем ад хвароб у сталым узросце. Нашы продкі ўяўлялі чалавека складаным арганізмам, у якім фізічнае цела, душа, розум, а таксама “ментальны план яго існавання, вельмі дакладна праяўляецца ў словах, якія вымаўляюцца, і эмацыянальна-псіхічных рэакцыях [4, с. 554]. А ўсведамленне здароўя чалавекам суправаджаецца нацыянальна-культурнымі канатацыямі, якія праяўляюцца ў мове праз ацэнкі, метафарызацыю і стэрэатыпізацыю.

Аналіз выяўленых ФА дазваляе адзначыць, што паняцце здароўя выяўляецца ў супрацьпастаўленні і характарыстыцы двух палярных крытэрыяў яго вызначэння – наяўнасць здароўя і яго адсутнасць у сувязі з хваробай, пэўным нездаровым адчуванні і пад.

Вядома, што здаровы чалавек – гэта той, «які выражае здароўе, уласцівы здароваму чалавеку» [8, с. 239]. У фразеалогіі гэта паняцце найперш атаясамліваецца з наяўнасцю моцы, сілы чалавека і перадаецца праз прыкметы яго знешняга выгляду.

У прыватнасці, значэнне «здаровы» найперш выяўляецца праз асэнсаванне фізічнага здароўя, сілы чалавека. Сіла і моц асацыіруюцца ў беларускай фразеалогіі з маладым (*убірацца (брацца) у сілу* «станавіцца больш сталым, дарослым, моцным»; *убірацца ў пер’е* «станавіцца больш сталым, дарослым, моцным; падрастаць»; *набірацца сілы (сіл, моцы)* «станавіцца здаровым, дужым, рабіцца больш моцным») ці сталым узростам чалавека (*у <самым> саку* «ў поўным росквіце фізічных сіл»; *у <самай> сіле* «ў стане фізічнага і духоўнага росквіту») і значна радзей у больш познім (*зносу няма (не будзе)* «хто-н. заўсёды вельмі моцны, здаровы, даўгавечны»). Як відаць, усе ФА з празрыстай матывацыяй, дзе толькі ў адной з іх назіраецца перанос прыкметы «даросласці» з птушак на чалавека, найбольш паказальным крытэрыем ацэнкі фізічнага здароўя чалавека выступае кампанентам *сіла*.

Здаровым лічыцца і той, хто здольны выконваць цяжкую фізічную працу (*можна ў плуг запрагаць і хоць у плуг запрагай* «хто-н. вельмі моцны, здаровы»). Праўда, у названых ФА, несумненна, назіраецца скрытае параўнанне фізічна здаровага чалавека з фізічнай сілай каня, і заўважаецца адценне негатыўнай ацэнкі, якая найбольш выразна выяўляецца ў ФА *даўбнэй не прыб’еш* «хто-н. здаровы,

моцны, не слабы здароўем».

Адзнакай здаровага чалавека ў фразеалогіі з'яўляецца і знешні выгляд, а эталонамі здароўя, фізічнай сілы выступаюць памер плячэй (*касы (косы) сажань у плячах* «рослы, плячысты, магутнага складу») і колер твару, які асацыятыўна перадаецца праз колер крыві і малака (*кроў з малаком* «здаровы, моцны, у росквіце»). Заўважым, што ў беларускай народнай культуры «чырвоны колер заўсёды сімвалізаваў пастаянства, нараджэнне, жыццё. Таму адзенне славян заўсёды маркіравалася арнамантам чырвонага колеру па лініі вората, на плячах, грудзях і абавязкова на жываце» [4, с. 555].

Як відаць, здароўю і здароваму чалавеку ў фразеалогіі адводзіцца невялікая ўвага, яно прымаецца як дадзенае і вызначаецца праз фізічную сілу і адпаведны знешні выгляд. Але, як вядома, станоўчае пазнаецца праз адмоўнае, усведамленне аднаго заўсёды неразрыўна вызначаецца праз процілеглае яму. І ўяўленне пра здароўе не было б поўным, калі б не было б адлюстравання наяўнасці хвароб і розных акалічнасцей, звязаных з гэтым аспектам разумення здароўя. Тым больш, што рэпрэзентацыя катэгорыі здароўя ў беларускай фразеалогіі выяўляецца ў большай ступені праз вызначэнне супрацьлегласці яе вымярэння і ўяўлення пра нездароўе, слабасці, хваробы, пад якой у межах тэмы разумеецца «парушэнне нармальнай дзейнасці арганізма, недамаганне» [7, с. 720].

І найпершую падгрупу тут складаюць ФА, якія даводзяць сваёй семантыкай аб фізічна слабым чалавеку: *ад / з ветру валіцца / наваліцца / валяецца ці хістаецца (хістаўся) ад ветру* «вельмі слабы, знясілены»; *адной нагой стаяць у магіле (у труне)* «дажываць сваё жыццё, быць блізкім да смерці. Звычайна пра хворага ці старога чалавека»; *божы адуванчык* «стары, нядужы чалавек»; *жывы нябожчык* «вельмі слабы, блізкі да смерці чалавек»; *жывы труп* «вельмі слабы, хворы, блізкі да смерці чалавек»; *ні хадун <i>i</i> ні сядун* «хворы, маларухавы, слабенькі чалавек»; *пясок сыплецца* «хто-н. вельмі стары, слабы»; *у чым <толькі> душа (дух) трамаецца (трымалася)* «хто-н. фізічна слабы, змарнелы, хваравіты на выгляд»; (чый) *насок паглядае (пазірае) у пясок* «хто-н. нядужы, слабы, нядоўга будзе жыць»; *як з крыжы зняты* «вельмі слабы, даведзены да знямогі».

Як можна бачыць, у пералічаных ФА задзейнічаны рэлігійныя матывы, тэма смерці, калі чалаек у перадсмяротным стане выяўляе сваю слабасць фізічнага здароўя, і адпаведна праз кампаненты *божы, душа, дух, нябожчык, крыж*. А ўнутраная форма, вобразы кожнай ФА па-рознаму даводзяць інфармацыю аб чалавеку як боскай істоце, якая

становіцца слабой перад смерцю, і выклікаюць пачуццё спачування да знямоглага і, як правіла, старога чалавека ў апошні перыяд яго зямнога жыцця.

З выразна нейтральнай ацэнкай і без указання часу жыцця ці ўзросту чалавека выступаюць ФА (яўна паходзяць з ваеннай лексікі), якія канстатуюць факты ўздзеяння на чалавека і адсутнасці ў яго здольнасці працаваць: *выводзіць са строю* «пазбаўляць працаздольнасці ці баяздольнасці»; *выбываць (выходзіць) са строю* «траціць працаздольнасць ці баяздольнасць»; *выбыццё са строю* «страта магчымасці працаваць, дзейнічаць».

Зусім іншыя паводле сваёй ацэнкі старога ці шчуплага (які не мае трох сажняў у плячах) чалавека ў выкарыстанні і асабліва наяўнасці іранічнасці і нават знявагі для характарыстыкі чалавека выступаюць ФА *праз грыб (губу) не пераплюне* «вельмі слабы. Пра старога ці хворага чалавека» і *сопляр пераб'еш* «хто-н. слабасільны, нядужы, шчуплы, кволы».

Пра часовую страту сілы, а значыць і здароўя, сведчыць цяжкая праца, знясільванне чалавека ў працы. Менавіта гэты аспект жыцця беларуса знайшоў адлюстраванне ў шэрагу ФА, адны з якіх фіксуюць страту сілы і здароўя ў выніку цяжкай працы (*выбівацца з сіл (-ы)* «вельмі стамляцца, знясільвацца, слабець ад якога-н. напружэння»; *высалапіць язык (-і)* «вельмі стамляцца, знясільвацца ад якога-н. напружэння»; *не чуць (не адчуваць) ні рук ні ног* «моцна стаміцца ад цяжкай працы»; *сем патоў сагнаць* «знясіліцца, стаміцца»), а другія – як вынік уздзеяння на чалавека каго-небудзь іншага (*выціскаць (выганяць) пот (сем, дзесяць патоў)* «бязлітасна прыгнятаць каго-н., эксплуатаваць, знясільваць цяжкай працай»; *надрываць сілы* «даводзіць да крайняй змардаванасці»; *цягнуць гізунты, цягнуць жылы і цягнуць кішкі* «мучыць, знясільваць цяжкай працай ці празмернымі патрабаваннямі»). Зрэдку стома, змардаванне, знясіленне чалавека наступае ў выніку пэўнага віду дзеяння ці спосабу выканання працы: *хадзьба, бег – ногі, выкананне рукамі – рукі (заставацца (асавацца) без ног* «моцна стамляцца, знемагацца ад хадзьбы»; *збівацца з ног* «моцна стамляцца, змучацца, вымотвацца (ад беганіны, клопатаў)»; *не чуць ног* «вельмі стаміцца ад працяглай хадзі, бегу, цяжкай працы і пад.»; *не чуць рук* «вельмі стаміцца ад работы рукамі»). І тут важнейшымі паказчыкамі, «сродкамі» выяўлення слабасці ў выніку цяжкай працы абраны сіла, дакладней, яе страта, язык, пот, ногі і рукі, а «аб'ектамі» давядзення чалавека да такога стану – сіла, гізунты, жылы, кішкі, як найбольш адчувальныя.

Пра вызначэнне адсутнасці здароўя сведчыць і знешні выгляд чалавека. Так, пачатковаму жыццяздольнаму чырвонаму колеру (кроў з малаком) твару ў ФА са значэннем «здаровы» супрацьпастаўляецца белы (або бледны, шэры) колер. Белы колер непасрэдна і праз параўнанне выступае эталонам хваробы, смерці і, зразумела, з'яўляецца прыкметай адсутнасці здароўя: (белы, бледны, збялець, пабялець і пад.) *як палатно* «вельмі бледны, худы»; *як смерць* «вельмі бледны, худы»; *і крывінкі няма* «хто-н. вельмі бледны»; *твару няма (не будзе)* «хто-н. вельмі бледны ад болю, хвалявання і пад.». Нагадаем, што ў беларускіх народных традыцыях белы колер «прысутнічаў і ва ўпрыгожванні труны і ўбранні нябожчыка» [5, с. 64].

Цялесная паўната ў народным уяўленні з'яўляецца паказчыкам добрага, дужага, здоровага чалавека ад прыроды, што знайшло, няхай і абмежаванае, адлюстраванне і ў фразеалогіі: *у цэле* «поўны, укармлены, сыты». Аднак найбольшая ўвага ў культуры беларусаў надаецца супрацьлегламу знешняму выглядзе чалавека – худзізне як паказчыку дрэннага, слабога, нездоровага чалавека, на што ўказваюць адзінкі фразеалогіі. Менавіта ў ФА засяроджваецца ўвага на худзізне цела чалавека (*<адна> скура (шкура) ды косці* «вельмі худы, змарнелы»; *<адна, толькі> скура (шкура) ды косці засталіся* «хто-н. вельмі схуднеў»); *барабаніць касцямі* «вельмі схуднень»; *жывот да спіны (да хрыбетніка, да паясніцы) прырос (прысох, прыліп)* «хто-н. вельмі зблажэў, схуднеў»; *з'ехаць на мыла* «моцна схуднень»; *скура ды арматура* «вельмі худы, змарнелы»; *спадаць з цела* «худзець»), яго твару як адной з важнейшых частак цела чалавека (*спадаць з твару* «прыкметна асоўвацца, марнець») ці адначасова твару і цела (*<толькі> адны вочы засталіся* «хто-н. вельмі схуднеў»). Як можна бачыць, тут стэрэатыпамі выяўлення і адзнакі худога, а значыць нямоглага, фізічна слабога чалавека з'яўляюцца найперш косці і скура, а вобразы пералічаных ФА захоўваюць і перадаюць культурныя ўстаноўкі народа пра тое, што гэта нядобра для чалавека, не адпавядае нормам.

Здароўе пэўнага соцыуму падтрымлівалася рытуальнымі формамі паводзін. Адхіленне ад строгіх форм рэгламентацый рытуальных паводзін, парушэнне агульнапрынятых беларускіх звычаяў прыводзіла да сур'ёзных непрыемных вынікаў у жыцці людзей, іх нашчадкаў, а таксама да хвароб. У фразеалогіі беларускай мовы гэты аспект катэгорыі здароўя, магчыма, самы выразны і разнастайна прадстаўлены.

Так, выдзелены ФА для абазначэння непасрэдных хвароб чалавека, якія, як можна лічыць, чалавек спазнаў здаўна і якія пакінулі

асабліва виразні след у памяці чалавека. Гэта ФА *антонаў агонь* «заражэнне крыві, гангрена»; *грудная жаб* «сардэчная хвароба з моцным болем у грудзях; стэнакардыя». Ці яшчэ ФА для наймення чалавека паводле пэўных фізічных недахопаў яго ці пэўнай ступені праяўлення фізічнага недахопу: *глухі цецярук* «чалавек, які кепска чуе. Пра мужчыну»; *глухая цяцера* «чалавек, які кепска чуе. Пра мужчыну ці жанчыну»; *тугаваты (-ая, -ае, -ыя) на вуха* «глухаваты, трохі глухі»; *тугі (-ая, -ае, -ія) на вуха* «з дрэнным слыхам, глухі»; (глухі) *як пень* «зусім».

А яшчэ гэта ўвага да пэўных органаў, частак цела чалавека, якія выступаюць своеасаблівымі эталонамі вызначэння моцы і сілы чалавека, калі з імі ўсё ў парадку, і, наадварот, эталонамі слабасці, адсутнасці сілы і наяўнасці хваробы, калі яны «выходзяць са строю».

І такім органам у некалькіх ФА як асноўнага іх найменне-кампанента выступае галава (а таксама ў некаторых ФА лоб як вынік метанімічнага пераносу), што з'яўляецца адной з галоўных частак цела чалавека праз прызнанне яе ролі і для асэнсавання адсутнасці сілы і моцы чалавека як разумнай істоты пры пэўных яе зменах: *галава закружылася (закруцілася)* 1) «хто-н. пачаў адчуваць галавакружэнне (ад стомленасці, перажыванняў і пад.)»; 2) «хто-н. пачаў траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і інш.)»; *галава ходарам (ходам) ходзіць* «хто-н. адчувае галавакружэнне»; *галава (лоб) трышчыць (расколваецца)* «хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і пад.)». Заўважым, што з парушэннем нармальнага стану галавы (*закружылася, ходарам, ходам ходзіць, трышчыць, расколваецца*) звязваецца не толькі фізічнае, але і псіхічнае нездароўе чалавека.

Яшчэ адным органам, дакладней, часткай цела чалавека, што адыгрывае важную ролю ў вызначэнні нездаровага стану чалавека, з'яўляюцца ногі. Гэта, бадай, самы колькасны кампанент ФА: *валіць з ног* 1) «вымушаць падаць, даводзіць да стану расслабленасці»; 2) «даводзіць да хваробы»; *валіцца з ног* «даходзіць да поўнай знямогі, ператамляцца»; *заставацца (аставацца) без ног* «моцна стамляцца, знемагацца ад хадзьбы»; *збівацца з ног* «моцна стамляцца, змучвацца, вымотвацца (ад беганіны, клопатаў)»; *ледзь (ледзьве) стаяць (трымацца) на нагах* «з цяжкасцю хадзіць, рухацца (ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.)»; *ледзь (ледзьве) ногі цягаць (цягнуць, валачы)* «вельмі павольна, з цяжкасцю хадзіць, рухацца (ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.)»; *ледзь (ледзьве) шоры цягаць* «вельмі павольна, з цяжкасцю хадзіць, рухацца (ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.)»; *на нагах не трымацца* «не магчы хадзіць, рухацца (ад

стомленасці, слабасці, хваробы і інш.)»; *не чуць ног* «вельмі стаміцца ад працяглай хады, бегу, працы і пад.»; *ногі не носяць (не нясуць)* «хто-н. не можа хадзіць, рухацца ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.»; *ногі не трымаюць* «хто-н. не можа ісці, рухацца ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.»; *(пакуль) ногі носяць* «(пакуль) ёсць сілы, магчымасць ісці, рухацца і пад.». У пералічаных ФА відавочным становіцца акцэнтацыя ўвагі чалавека на такім важным факце яго жыцця, такой важнай часткі цела, як ногі, у адносінах вызначэння дылемы здаровы – нездаровы: калі парушана звычайная норма назначэння ног як апоры чалавека, тады яны выступаюць адным з самых выразных эталонаў вымярэння яго нездароўя, адсутнасці сілы і здольнасці працаваць, жыць.

Некалькі ФА адлюстроўваюць нездаровы фізічны стан чалавека ў пэўны момант праз адчуванне сябе і пераасэнсаванне свабодных выразаў для прадстаўлення фізічнага стану (*не па сабе* «кепска, блага. Пра стан недомагання»; *цямнее (зелянее) у вачах* «каму-н. становіцца дрэнна, блага (ад хвалявання, слабасці, страху і пад.)»; *кругі ў вачах плывуць (плылі, плавалі)* «каму-н. становіцца кепска, блага (ад стомы, слабасці і пад.)»; *свет пераварочваецца ў вачах* «каму-н. робіцца блага (ад болю, у выніку галавакружэння і пад.)»), у выніку канкрэтнай прычыны ці асабліва ў выніку ўздзеяння на здароўе чалавека збоку і інтэнсіўнасці яго праяўлення (*умывацца кроўю (кывёй)* «знікае ад страты крыві пасля ранення ці пабаяў»; *жывога месца не пакінуць* «вельмі моцна збіць, знявечыць каго-н.»; *палічыць (пералічыць) рэбры* «моцна пабіць, збіць каго-н.»; *партрэт папараўляць* «моцна біць каго-н. па твары»; *да паўсмерці* (збіць, перапалохаць, загрызці і пад.) «вельмі моцна») альбо пра нездаровы стан пэўнага органа і сілу яго працякання (*як сабакі рвуць* «вельмі моцна навярэджана (ад працяглай хады, бегу і пад.). Часцей пра ногі»). І ўсё ж у беларускай народнай культуры дамініруе аптымістычны пачатак (дабро заўсёды пераважае зло), а значыць хваробу можна пераадолець, вылечыць ці рана можа зажываць, загойвацца *як на сабаку* «даволі хутка і без якіх-н. ускладненняў»). І гэты аспект дакладна выпісаны ў фразеалогіі.

Выздараўленне – пэўны стан арганізма, які наступае пасля заканчэння якой-набудзь хваробы і працягваецца да поўнага ўзнаўлення дзейнасці ўсіх органаў. У стварэнні вобразнасці ФА для адлюстравання гэтага аспекту катэгорыі здароўе ўдзельнічае найбольш саматычная лексіка, што яшчэ раз паказвае, што чалавек пазнае сябе праз сябе самога.

І менавіта ногі як апора ці поза стаяння на нагах зафіксавана ў ФА для адлюстравання і перадачы інфармацыі пра магчымасць вылечыць (*падымаць (паднімаць, узнімаць) на ногі і ставіць*

(*станавіць*) на ногі «вылечваць») ці выздаравец чалавеку (*станавіцца на ногі, падымацца (узнімацца) на ногі і ўставаць на ногі* з агульным значэннем «папраўляцца пасля хваробы, ачуньваць, выздараўліваць»), што яшчэ раз акцэнтуюе ўвагу на ролі ног чалавека пры яго асэнсаванні і ўсведамленні здаровага ці нездаровага чалавека.

І толькі ў некалькіх ФА зафіксаваны не саматызмы (органы ці часткі цела чалавека), а тыя працэсы (у прыватнасці, дыханне), абстрактныя паняцці (памяць), наяўнасць работы ці існаванне якіх – характарыстыка здаровага чалавека і, наадварот, пры зменах, збоях ці адсутнасці – характарыстыка нездаровага чалавека. Так, ФА *дыхаць на ладан* «быць цяжка хворым, блізкім да смерці» і *ледзь (ледзьве) дыхаць* «быць вельмі слабым, цяжка хворым, блізкім да смерці» фіксуюць тое месца і ролю дыхання ў вызначэнні сілы і моцы, у наяўнасці ці адсутнасці здароўя і нават нагул жыццяздольнасці чалавека (параўн. ФА *да апошняга дыхання (уздыху)* «да самай смерці, да канца жыцця»). І ФА *даходзіць да памяці* «апрытомліваць» і *пыходзіць у сябе* «выходзіць са стану непрытомнасці, забыцця і пад.» фіксуе ўяўленне чалавека пра ўсведамленне сябе пасля страты прытомнасці як паказчыка часовага расстройтва здароўя.

Фізічны і ўнутраны свет нашы продкі ўяўлялі тым жа сусветам, у якім дзейнічаюць законы бясконцага Космасу. Здароўе кожнага індывіда залежала і ад яго «ўпісанасці» ў свет прыроды і адначасова ў свет чалавечых адносін. Таму фізічна здаровы (цялесна) чалавек павінен мець яшчэ і здаровую псіхіку, цвярозы розум і адпавядаць агульнаўстаноўленым нормам соцыуму. Менавіта з гэтых пазіцый у беларускай фразеалогіі важкім дапаўненнем у вызначэнні і характарыстыцы хвароб, нездароўя чалавека з’яўляецца рэпрэзентацыя ў фразеалогіі расстройтва псіхічнага стану чалавека як адной з разнавіднасцей яго захворвання.

Аднак, калі нездаровы фізічны стан чалавек вымярае і выяўляе толькі праз перасэнсаванне протасітуацый пераважна праз адчуванне сябе, праз усведамленне свайго стану, сваіх органаў і частак цела, то псіхічны нездаровы стан, вар’яцтва як псіхічную хваробу чалавек ўсведамляе па-рознаму. Найперш гэта перадаецца праз парушэнне звыклых сітуацый жыцця: *сыходзіць (сысі) з кругоў, сыходзіць (сысі) з катушак, сыходзіць (сходзіць) з поля* з агульным значэннем «станавіцца псіхічна хворым»; *з’езджаць (з’ехаць) з глузду* «вар’яець / звар’яець, станавіцца / стаць псіхічна хворым»; *сесці на каня* «звар’яець, стаць псіхічна хворым»; *дах паехаў (страха паехала, едзе)* «хто-н. прыдуркаваты, ненармальны, псіхічна хворы»; *крануцца з*

розуму «стаць псіхічна ненармальным, звар'яцелым» і *сыходзіць* (*сходзіць*) з *розуму* «станавіцца псіхічна хворым». Тут сыходзіць з кругоў, з поля, з катушак, з розуму – гэта выйсьці за межы прывычнага кола жыцця чалавека і яго праяўленняў. А яшчэ гэта некалькі ФА – *зрух на фазе* «хто-н. дзейнічае неразумна, робіць глупства»; *клёпкі* (*клёпак*) *не хапае* (*не стае*) <у галаве> «хто-н. дурнаваты, з дзівацтвамі»; *шарыкі за ролікі заходзяць* (*заскокваюць, заязджаюць // шарыкі за ролікі зайшлі* (*заскочылі, заехалі*) «хто-н. дзейнічае неразумна, безразважна, робіць глупства» і інш., якія ў вобразнай форме і з дапамогай пэўных «сродкаў» перадаюць адхіленні ад прынятых нормаў паводзін, зыходзячы з адхіленняў разумовых здольнасцей чалавека.

Не менш паказальным у асэнсаванні псіхічных захворванняў ці «дзівацтваў» альбо неразумных дзеянняў, глупстваў з'яўляецца зварот чалавека ў ФА да сваіх органаў ці частак цела, якімі часцей за ўсё тут выступаюць галава (*мякіна ў галаве; салома ў галаве* «хто-н. дурнаваты бесталковы, някемлівы» і інш.), мазгі (*мазгі адсохлі* (*высахлі, навывсыхалі*) «хто-н. звар'яцеў, стаў псіхічна хворым»; *мазгі набакір* «хто-н. прыдуркаваты, з дзівацтвамі»; *мазгі не на месцы* «хто-н. робіць глупства, дзейнічае неразумна» і інш.).

Такім чынам, аналіз фразеалагічных адзінак беларускай мовы, якія рэпрэзентуюць катэгорыю здароўя (зразумела, што ў межах артыкула прадстаўлены далёка не ўсе выдзеленыя ФА), дазваляе адзначыць дзве супрацьлегласці ў яе пазнанні чалавекам: здароўе і хвароба, здаровы і нездаровы, хворы чалавек. Аднак, у параўнанні з нездароўем, хваробай, рознымі адхіленнямі ў фізічным і псіхічным стане чалавека, у фразеалогіі беларускай мовы значна менш увагі адводзіцца разуменню і характарыстыцы паняццяў «здароўе», «здаровы чалавек». І гэта тлумачыцца, на наш погляд, не толькі агульнай тэндэнцыяй фразеалогіі адлюстроўваць найбольш поўна адмоўнае, негатыўнае, але і абранай катэгорыяй, калі, з аднаго боку здаровы чалавек, здароўе чалавека разумеецца як здольнасць выконваць фізічную працу, вызначаецца абмежаваная колькасць сродкаў і спосабаў вызначэння яе – сіла і моц, добры склад цела, адпаведны колер твару здаровага чалавека як працаўніка на зямлі; з другога боку, няма ніякіх асноў для разнастайнасці ацэнак і характарыстык здароўя, бо яно прымаецца як дадзенае і ўсё. Зусім іншая справа з азначэннем адваротнага, калі найбольшая ўвага скіравана не толькі на сродкі і спосабы перадачы ўяўленняў пра хваробу, хваравітага, нездаровага фізічнага і псіхічнага стану чалавека, умовы і прычыны ўзнікнення і да д. п., колькі дзякуючы гэтаму на ацэнку месца і ролі нездаровага

чалавека чалавека ў грамадстве, у калектыве, у яго сацыяльным статусе, ва ўзаемаадносінах з іншымі людзьмі. І тады ўжо мала сілы і здаровага моцнага складу ці адпаведнага колеру твару як паказчыкаў нормы жыццяздольнасці чалавека, бо іх страта асацыіруецца з негатыўнымі не толькі асабістымі справамі тыпу няздольнасці працаваць, але сацыяльнымі, месцам у грамадстве, сувязямі з іншымі прадстаўнікамі соцыуму і неабходнасцю іх ажыццяўлення. І такім чынам перададзены нам як своеасаблівыя ацэнкі, вызначаныя стэрэатыпы, эталоны, правілы і антыправілы арганізацыі свайго жыцця, вызначэння месца і ролі здароўя. А ФА праз сваю ўнутраную форму, вобразы, абраныя протасітуацыі і кампаненты захоўваюць і ўзнаўляюць менталітэт народа, яго культуру і перадаюць ад пакалення да пакалення, служачы сродкам яднання людзей у адзін народ.

Літаратура

1. Бабкин А. М. Идиоматика (фразеология) в языке и словаре / А. М. Бабкин // Современная русская лексикография. – Л. : Наука, 1979. – 206 с.
2. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М. : Наука, 1988. – 239 с.
3. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–48.
4. Котович О. Золотые правила народной культуры / О. Котович, Я. Крук. – [2-е изд. испр. и доп.]. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2008. – 592 с.
5. Крук Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – Мінск : Ураджай, 2001. – 350 с.
6. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Т. 1 (А – Л). – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Болўкі, 2008. – 672 с.; Т. 2 (М – Я). – 704 с.
7. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
8. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2013 р.

УДК 811.161.2'367.623

Ю. О. Гончарова

ПРИКМЕТНИКИ ТА ДІСПРИКМЕТНИКИ НА -УЧ- (-ЮЧ-), -АЧ- (-ЯЧ-), -УЩ- (-ЮЩ-), -АЩ- (-ЯЩ-) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ГРАМАТИК О. КУРИЛО ТА О. СИНЯВСЬКОГО)

Гончарова Ю. О. Прикметники та дісприкметники на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) в українській мові (на матеріалі граматики О. Курило та О. Синявського).

У статті на основі праць видатних граматистів 20–30-х рр. ХХ ст. О. Курило та О. Синявського визначено основні критерії розрізнення в українській мові дісприкметникових утворень та прикметників на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-),